

GUSTAV RIEDEL

O „ŠIRŠÍM“ A „UŽŠÍM“ POJETÍ VÝROBNÍCH SIL

Na zasedání vědecké rady Ekonomického ústavu Akademie věd SSSR, konaném v září 1957 a věnovaném posouzení připravovaného třetího vydání učebnice „Politické ekonomie“, akademik K. V. Ostrovitjanov obhajoval mimo jiné názor, že do pojmu výrobních sil je proti běžnému mínění, které do nich zahrnovalo pouze výrobní nástroje a lidi s těmito nástroji pracující, třeba zařadit všechny výrobní prostředky. (Zpráva o tomto zasedání je publikována v časopise Voprosy ekonomiki 1957/11, str. 103 nn.) Ve 3. vydání učebnice (Politiceskaja ekonomija — Učebnik, 3., přepracované vydání, Moskva 1958) pak skutečně čteme na str. 8, aniž byla změna proti vydáním dřívějším nějak zdůvodněna, tuto definici výrobních sil: „Výrobní prostředky, jimiž se vyrábějí materiální statky, a lidé, kteří uvádějí tyto prostředky do pohybu a vyrábějí materiální statky, tvoří výrobní síly společnosti“. A časopis „Voprosy filosofii“ uveřejňuje ve svém 1. čísle ročníku 1959 v rubrice „Diskussii i obsuždenija“ na str. 157 nn. stať A. S. Mendelsova „O výrobních silách“, která rovněž obhajuje a vysvětluje toto „širší“ pojetí výrobních sil.

Jakými argumenty je toto stanovisko podloženo? Akademik Ostrovitjanov tvrdí podle uvedené zprávy (l. c., str. 110), že podle zúženého a ochuzeného Stalinova chápání pojmu výrobních sil nelze do rozvoje výrobních sil zahrnout energetické zdroje, využití atomové energie apod., kdežto atomová energie otvírá novou epochu v rozvoji výrobních sil země a v zesílení vlády člověka nad přírodou. A. S. Mendelson pak uvádí jako hlavní důvod pro „širší“ pojetí výrobních sil nezbytnou jednotu vnitřních i vnějších faktorů, bez níž by proces výroby materiálních statků vůbec nemohl probíhat. Do těchto faktorů pak počítá účelnou činnost člověkovu, jeho pracovní prostředky a předmět jeho práce (l. c., str. 159). Všechny jeho další argumenty, zabývající se různými konkrétními formami těchto faktorů, redukují se konec konců na tento hlavní, základní důvod, že totiž bez jednotného fungování tohoto vzájemného svazku všech tří činitelů, to jest, chybě-li byt jen jediný z nich, výrobní proces se nemůže odehrávat.

Zádný z těchto argumentů však nelze považovat za dostatečně přesvědčivý a pádný k tomu, abychom Stalinovo „užší“ pojetí výrobních sil nahradili pojetím „širším“. Stalinova definice výrobních sil, jak známo, zní: „Výrobní nástroje, s jejichž pomocí jsou vyráběny materiální statky, lidé, kteří uvádějí výrobní nástroje do pohybu a vyrábějí materiální statky, neboť mají jistou výrobní zkušenost a pracovní zručnost — všechny tyto faktory dohromady tvoří výrobní síly společnosti.“ — (Stalin: O dialektickém a historickém materialismu, Praha 1950, str. 29). — Mluví snad tato definice nějak proti nezbytné jednotě všech tří momentů pracovního procesu, počítaje v to předmět práce? Nezahrnuje snad v sobě jakožto nezbytnou a samozřejmou podmínku výroby materiálních statků i předmět, na který lidská práce a její nástroje působí, tj. konec konců i přírodu v nejjširším slova smyslu? Ale je-li tomu tak, proč se v této definici o předmětu práce nehovoří? Proč není mezi faktory výrobního procesu výslovně uváděn? — Protože Stalinovi zde nejde o prostou možnost výrobního procesu jako takového, nýbrž o to, aby ze všech nezbytných složek výrobního procesu, z procesu člověkovu působení na přírodu vydělal tu resp. ty složky, které hrají rozhodující úlohu ve vývoji společnosti. Stalinovi zde tedy nejde pouze o stanovení nutných podmínek společenské výroby, nýbrž o něco více: o stanovení základních, v poslední instanci rozhodujících hybných pák vývoje společenské výroby. A Ostrovitjanov i Mendelson zřejmě podmínky společenské výroby a hybné páky jejího vývoje zaměňují, ztotožňují nebo při nejmenším je dostatečně nerozlišují. A vtom — a v ničem jiném — je jádro sporu o „užší“ nebo „širší“ pojetí kategorie výrobních sil.

Existence Zeměkoule nebo, máme-li na mysli menší oblast naší Země, jisté geografické prostředí, jakož i fyzická existence lidí, jejich biologická konstituce a jistý jejich minimální počet a stejně tak i jejich neustálá reprodukce jejich života prostřednictvím výroby životních potřeb jsou beze sporu naprosto nezbytné podmínky pro existenci společnosti. Bez těchto či-

nitelů a jejich jednoty by existence společnosti a její život byly vskutku nemožné; chybí-li jeden jediný z těchto činitelů, není společenského života.

Ale to vůbec neznamená, že tyto základní podmínky materiálního života společnosti jsou automaticky a eo ipso hnací pružinou jejího vývoje; to, co je podmínkou existence existujícího, nemusí ještě vždy *provořadě určovat směr a tempo vývoje* existujícího (i když jistý vliv této existenční podmínky na vývoj existujícího, ať brzdící, ať stimuluje, tady nesporně je). A je právě světovějnou, geniální zásluhou Marxovou, že z tohoto souhrnu, z této jednoty existenčních podmínek společenského života vydělil společenský způsob výroby jako v poslední instanci rozhodující a nejdůležitější pružinu společenského vývoje, že tedy nekladal význam všech těchto faktorů pro vývoj společnosti do jedné jediné roviny.

Obdobně je i u způsobu výroby třeba přísně rozlišovat, co je zde *existenční podmínkou* a co je *rozhodující pružinou vývoje*; také zde je třeba ze souhrnu, z jednoty existenčních podmínek vydělit onu podmínku, která je v poslední instanci rozhodující pro vývoj; ani zde nelze vývojový význam všech působících činitelů klást do stejné roviny. A stoupenci „širšího“ pojetí výrobních sil se právě proti těmto zásadám těžce prohřešují.

Je to — mimo jiné — důsledek toho, že si a priori nepřipustným způsobem zúžili výrobní síly na pouhou kategorii výrobního procesu: Mendelson to říká zcela výslovně: výrobní síly jsou kategorií výrobního procesu, procesu odehrávajícího se mezi člověkem a přírodou (l. c., str. 160). To je jistě správné, ale výrobní síly jsou vedle toho zároveň a nedílně i kategorií *dějinného vývoje společnosti* a nelze je chápat jednostranně jen jako kategorii ekonomickou, nýbrž třeba je chápat adekvátně objektivní skutečnosti jako kategorii společenskou v obecnějším smyslu, jako *kategorii společenského vývoje*, jako kategorii historického materialismu. To nejsou jen dva aspekty jedné a téže věci, to je rozdíl omezeného, úzce ekonomického pohledu na věc, a pohledu, který vedle přímých výrobních procesů vidí i celkový vliv těchto procesů na pohyb, na vývoj společnosti v celku, a který zkoumá nejzákladnější, nejobecnější pružiny tohoto vývoje.

„Širší“ pojetí výrobních sil opomíjí skutečnost, že přírodní materiál, s nímž se pracuje, pracovní předmět v širokém smyslu slova, není jako takový žádnou hnací pákou vývoje výroby, nýbrž pouze podmínkou výroby a objektem pracovního procesu. Je jistě správné rozlišovat 1. pracovní proces charakterizovaný účelnou činností člověkovou a 2. proces výroby, v němž tak nebo onak a větší nebo menší mírou vždy hrají spolu produktivní činnost přírody, „práce“ přírody. Zvláštnosti těchto přírodních působících sil třeba brát v úvahu. Ale o tyto jistě — zvláště pro ekonoma — významné skutečnosti v našem případě nejde; zde jde o to, že všechny tyto nezbytné podmínky výroby nemohou jako takové určovat změny a vývoj výroby. Samo využití přírodních sil je závislé na schopnosti lidí poznatého přírodního bohatství se zmocnit a využít je. A to vůbec nezávisí na přírodním bohatství jako takovém, nýbrž výlučně na stupni rozvoje výrobních nástrojů a výrobní zkušenosti a zručnosti lidí, tj. — na stupni rozvoje výrobních sil v užším smyslu. A proto předmět výroby v širokém smyslu tohoto slova nemůže být nikdy součástí výrobních sil, neboť sám, bez lidského přičinění nic nevyrobí; neporušená, panenská příroda, nekultivovaná půda, nepěstovaný les, nedotknuté zemské nitro, nespoutaná vodní energie atd., to všechno vůbec nejsou společenské výrobní síly, nýbrž pouze *přírodní zdroje*. Bylo by ovšem chybě nevidět produktivní schopnosti přírody a nepočítat s jejími plodivými silami, nevyhledávat je a nepátrat po nich; ale na vývoj společnosti působí sebebohatší a sebeplodnější příroda teprve tehdy, když je její bohatství těženo. Zařazení přírodních zdrojů jako takových mezi výrobní síly, tedy do kategorie označující hybnou páku společenského vývoje, znamená tedy buď redukci těchto hybných pák na přírodu, na geografické prostředí, nebo při nejmenším nepřipustné zavádění části geografického prostředí do pojmu výrobních sil, znamená ústupek geografismu se všemi dalšími důsledky této naturalistické posice.

Mendelson se snaží těmto důsledkům svého stanoviska uniknout zdůrazněním, že se pracovní předměty i pracovní nástroje stávají výrobními silami pouze jako momenty pracovního procesu, a tedy nikoli na základě svých přirozených vlastností, nýbrž tím, že jsou zachyceny „plamenem práce“, a že tedy bez člověka není výroby (l. c. str. 160). To sice správně zní, ale správné by to bylo teprve tehdy, kdyby Mendelson vysvětlil, *kdy a za jakých podmínek může „plamen práce“* panenskou přírodu zachvátit; ale právě této základní otázce se Mendelson zcela vyhýbá.

Tato posice vede pak k tomu, že nejsou vůbec rozlišovány pracovní předmět a surovina, přesněji řečeno, že nejsou dostatečně rozlišovány surovina na jedné straně a neporušené přírodní bohatství jakožto možný předmět práce na druhé straně. Na konkrétním příkladu dělá sice Mendelson správný rozdíl mezi 1. dobývaným uhlím jakožto předmětem práce, 2. dobytým uhlím jakožto surovinou, sloužícím jako předmět práce při různých chemických atd.

výrobách, a 3. dobytým uhlím jakožto nástrojem práce, je-li ho použito jako paliva; ale tento rozdíl — zase jistě velmi důležitý ze stanoviska praktického ekonomia — nepostihuje to, co je pro náš problém, pro problém vymezení obsahu kategorie „výrobní síly“, rozhodující. Jádro otázky nespočívá v tom, že by bez „elementů přírody“ at již „neporušených“, at „postižených děním člověka“ nemohlo být pracovního procesu nebo že by jejich kvalita a množství neovlivňovaly proces výroby, nýbrž v tom, že předmět, vyrvaný přírodě a použitý pro spotřebu, nebo jako surovina, nebo jako pracovní nástroj v dalších pracovních procesech, je vždy výsledkem lidské práce a obsahuje tedy v sobě jistě množství *zředmětnělé lidské práce*. Surovina již není přírodní bohatství jako takové, surovina je již dílo lidských rukou, je lidský výrobek, nebyla by zde jako taková bez lidského společenského přičinění a nezávisle na určitém stupni rozvoje společenských výrobních sil, a použitá v dalším výrobním procesu, není nikdy pouze pracovním předmětem, ale jsouc člověkem vyrobena, je v celku dalších výrobních procesů zároveň i svého druhu výrobním nástrojem a jako taková — a jen jako taková — je složkou výrobních sil a podílí se spolu na rozvoji společnosti.

Stalinovo pojetí výrobních sil bude tedy třeba v jistém smyslu rozšířit, ale jen v tom, že do výrobních nástrojů budeme výslovně zařazovat i suroviny. Tak to bude také odpovídat objektivní skutečnosti, neboť surovina je již lidskou prací za pomoci nástrojů přetvořená příroda; z hlediska izolovaně chápaného jednotlivého dílčího výrobního procesu je ovšem často pouhým *předmětem* výroby, ale z hlediska celkové, celospolečenské výroby je něčím, co je už vkládáno mezi člověka a přírodu a co je tedy *nástrojem* celospolečenské výrobní činnosti.

Může zde být namítnuto, že od běžného pojetí výrobních nástrojů se toto pojetí liší tím, že surovina se v procesu svého zpracovávání mění v další výrobek a přestává tedy být surovinou, resp. touto určitou surovinou, zatímco výrobní nástroj zůstává — nehledě k postupujícímu opotřebování (fysickému i morálnímu) během výroby — trvale nástrojem. Je však řada nesporných výrobních nástrojů, které se během výrobního aktu zcela spotřebovávají: např. dynamitová patrona se výbuchem, tj. svou „pracovní činností“ zničí, elektroda se během svařování rovněž spotřebovává, a pohonné látky — přes svoje specifické zvláštnosti také konec konců nástroje výroby — rovněž vykonávají práci jen tím, že přestávají být pohonnými látkami. Atd. atp. Trvalost a opakovatelnost použití tedy vůbec není základním rysem výrobních nástrojů.

Ani „pasivnost“ suroviny, která do konkrétního výrobního aktu obvykle vstupuje jen jako objekt dalšího opracovávání, není důvodem proti tomu, aby suroviny byly zařazovány do výrobních nástrojů; v jednotlivém technologickém procesu se surovina (nebo polotovary) mohou ovšem chovat sebe pasivněji, ale v sumě jednotlivých výrobních aktů, z nichž jeden podmiňuje druhý, vede přírodní látka, jakmile je pomocí nástrojů vytěžena z přírody a teprve když je takto vytěžena, k *vyššímu stupni výroby* a podmiňuje i umožňuje jej. Přírodní látka sama o sobě, nepřetvořená lidskou prací alespoň v surovinu pro další výrobní procesy, by toto nikdy nedokázala. Surovina není tedy — vzhledem k této své jistě velmi významné funkci v *komplexu* společenské výroby — pouhým pasivním objektem výrobní činnosti, nýbrž podílí se *aktivně* na celospolečenském rozvoji, a není proto jen a výlučně *předmětem* práce, nýbrž je také *výrobním nástrojem*, i když výrobním nástrojem *svého druhu*, a patří tedy jako zvláštní složka do výrobních sil.

Je jistě správné vidět nerozlučnou souvislost pracovních předmětů a pracovních nástrojů a řadit je proto do společné kategorie *výrobních prostředků*; z hlediska ekonomického, z hlediska výsledku pracovního procesu i z hlediska možných vlastních vztahů je to zcela správné. Ale kategorie výrobních prostředků není přitom totožná s kategorií výrobních sil, a spadají-li výrobní nástroje, nesporně součást výrobních sil, také do kategorie výrobních prostředků, je to dáno jejich objektivně dvojakým charakterem. Jakožto nezbytná podmínka pracovní činnosti patří do výrobních prostředků a ze stejných důvodů do nich patří nejen suroviny, ale také netknuté přírodní bohatství věcné i energetické; ale jakožto jistě množství zředmětnělé lidské pracovní síly přesahují výrobní nástroje kategorii výrobních prostředků, pouhých objektů pracovní činnosti společnosti, a právě tímto svým objektivním charakterem spadají i do kategorie výrobních sil.

To nijak neznamená, že by „přírodní elementy“ byly ve výrobním procesu pasivní, a nikdo ze zastánců „užšího“ pojetí výrobních sil nepopíral a nebudé popírat, že pracovní předměty různými svými vlastnostmi, svým množstvím atd. působí i na výrobní nástroje a že svou vlastní vývojovou dialektikou do jisté míry ovlivňují i jejich rozvoj. Tato aktivnost je ovšem zcela jiné povahy než aktivnost výrobních sil, jak uznává i Mendelson (l. c., str. 165); myslí se však v tom, domnívá-li se, že „užší“ pojetí výrobních sil chápe jako aktivního činitele výlučně člověka.

Je ovšem jisté, že výrobní prostředky jsou něco, čím se dělá, jehož prostřednictvím a po-

inocí se vyrábí, co samo o sobě by tedy nic nevyrobilo, a že tedy lidská pracovní síla předstává nejdůležitější a neaktivnější moment výroby; teprve lidská pracovní síla dělá z výrobních prostředků a pomocí výrobních prostředků nový statek, novou užžitnou hodnotu. To platí i pro výrobní nástroje od nejjednodušších až po nejsložitější; sebedokonalejší technika bez lidí je mrtvá a žádný nástroj nepracuje sám od sebe a právě touto svou stránkou se nástroje shodují s neporušeným přírodním bohatstvím (které je dokonce v tomto směru předčím tím, že má přirozenou plodivou sílu). I k výrobním nástrojům musí vždy přistoupit živá lidská pracovní síla, živý člověk, aby oživily a začaly vyrábět. Lidé jsou tedy nejdůležitějším prvkem výrobních sil a analýsa pojmu „výrobní síly“ nám znovu dokazuje starou pravdu, že pracující masy a jejich praktická výrobní činnost jsou nezákladnější činitel lidského společenského vývoje, že jsou skuteční tvůrčové dějin; není to fráze, že celé dějiny lidstva jsou dějinami pracujících mas. Výrobní nástroje samy o sobě nejsou proto nic bez pracujících mas, bez jejich výrobní zkušenosti a zručnosti by nemohly ani být vytvářeny. A přece je tady ten veliký rozdíl mezi výrobními nástroji a přírodou, resp. těmi částmi přírody, které v té nebo oné etapě vývoje společnosti slouží jako pracovní předmět, že totiž výrobní nástroje (včetně surovin použitých ve výrobě) tady nejsou od přírody, že musely být lidmi vyrobeny a že tedy představují *zpědměnělou lidskou práci*.

To znamená, že je zde těsný vztah a vzájemné ovlivňování mezi pracujícími lidmi a jejich nástroji. Člověk vyrábí nástroje a jejich používáním mění nejen přírodu kolem sebe, ale mění i sám sebe, mění vedle přírody „vnější“ a spolu s přírodou „vnější“ i svoji přírodu „vnitřní“, způsob svého jednání vůči přírodě „vnější“, svoji povahu a konec konců — prostřednictvím výrobních vztahů, vyvolaných zase rozvojem výrobních nástrojů — i způsob svého myšlení a citění i jednání ve své vlastní společnosti.

Kategorie výrobních prostředků nám tedy odráží jen jednu stránku výrobních nástrojů, tu stránku, kterou mají společnou s „elementy přírody“, že totiž bez zásahu živých lidí jsou mrtvé, že samy od sebe žádnou výrobní činnost neprovazují (abstrahujeme-li od přirozené produktivity přírody, což ovšem není kategorie společenská, nýbrž biologická). Ale, výrobní nástroje mají ještě druhou stránku, že totiž, jsouc vyráběny a používány lidmi, mění a přetvářejí tyto lidi; sama historie člověka začíná tím, že člověk začíná — na trvale působícím základě přírodního prostředí — vyrábět nástroje. A touto svou stránkou patří výrobní nástroje nezvratně mezi společenské výrobní síly, protože touto svou stránkou představují vedle lidí a jejich pracovní zkušenosti i zručnosti základní hybnou a vysoce aktivní sílu celého společenského vývoje. Je třeba vidět nejen význam „elementů přírody“ pro lidskou výrobní činnost a jejich jistý vliv i na společenské dění, ale i kvalitativně odlišný a co do svého významu jako pružiny vývoje směrodatný dialektický vztah mezi pracujícím člověkem a jeho pracovními nástroji. Přírodní zdroje *tuto* stránku nemají; přirozené přírodní bohatství a přirozená přírodní energie nijak samy od sebe — nepřehlížíme-li k podružnějším momentům — na společenský vývoj člověka nepůsobí, *leďa jsou-li využívány s pomocí nástrojů*. Přírodní bohatství jako takového mohou bez nástrojů nanejvýš pasivně užívat, pokud se ho vůbec svými přirozenými orgány mohou zmocňovat; zdrojem společenského vývoje se však stane teprve a jedině tehdy, když ho užívám jinak, než jak se mně přirozeně dává, neboli když na ně působím, když je přetvářím, když k tomu, aby mně sloužilo, použiji právě nástrojů.

Je tedy správné řadit výrobní nástroje pro jejich dvě objektivně rozdílné stránky jak do výrobních sil, tak do výrobních prostředků, a není správné řadit předměty výroby v nejšířším smyslu (tj. včetně člověkem neporušeného přírodního bohatství, rovněž neřílné součásti výrobních prostředků) mezi výrobní síly.

Dalo by se zde namítnout, zda by nebylo účelnější vyřadit z kategorie výrobních prostředků neporušenou přírodu a do výrobních sil začlenit takto užěji vymezené výrobní prostředky plus lidskou pracovní sílu? A přírodní zdroje chápat pouze v širokém smyslu jako geografické prostředí, jako jednu ze základních podmínek materiálního života společnosti?

Tuto linii nastoupil fakticky, i když o tom výslovně nehovořil, s. Mendelson, když definuje přírodní zdroje jako potenciální výrobní síly, resp. potenciální pracovní předměty (l. c., str. 160 a znovu 161, 166). Píše, že voda v řekách, dřevo v lese atp. jsou jen součástí přírody a že jako takové nevcházejí do soustavy výrobních sil. Kvalitu výrobních sil získávají jen tehdy, když se procesu výroby zúčastňují v kvalitě výrobního prostředku nebo výrobního předmětu. Proti tomu nemůže být nic namítnuto, ale říká to také jen to, že by bez přírody nebylo pracovního procesu, a tedy ani výrobních sil, a výtěžek těchto tezí je tedy velmi chudíčký. Vypovídají vlastně jen tolik, že se *každý předmět* může stát výrobní silou. To je v jistém smyslu ovšem pravda; potenciálními výrobními silami jsou také planety naší sluneční soustavy a rovněž planety, resp. tělesa jiných soustav naší galaxie, jakož i všech dalších vesmírných systémů. Ale dokud nevládneme takovými nástroji a energetickými zdroji (uvolňovanými zase

pomocí nástrojů), abychom se na tato vesmírná tělesa mohli dostat a jejich přirozené bohatství zužitkovat, nemá vůbec význam hovořit o nich jako o potenciálních výrobních silách. Potenciální výrobní silou se přírodní bohatství (včetně bohatství naší Země) stává teprve tehdy, když je

1. odhaleno, nalezeno;

2. zjištěno jako přírodní bohatství (naftové prameny u Kaspického moře byly známy již ve starověku, ale nevědělo se eelkem co s nimi a uranová ruda ležela nehluboko pod povrchem zemským statisíce let, než byl poznán na základě rozvinutých nástrojů a lidské výrobní zkušenosti, přírodní vědy v to počítaje, její dnešní význam);

3. jsou v zásadě k dispozici takové nástroje, aby mohlo být započato s jeho těžbou. (Nezáleží na tom, zda jsou k dispozici teď, v tomto okamžiku, aktuálně; záleží pouze na tom, aby byly k dispozici zásadně, aby je lidé znali a byli schopni vyrobit, a tedy aby jejich opatření bylo „pouze“ otázkou jejich dostatečného množství, otázkou jejich konkrétního zhotovení a jejich soustředění na příslušném místě.)

Jedině tehdy, jsou-li dány všechny tyto podmínky, mohu s přírodním bohatstvím reálně počítat a jediné tehdy je mohu také zakalkulovat jako potenciální výrobní síly do plánu budoucího rozvoje národního hospodářství.

Zda tedy přírodní bohatství skutečně je nebo není potenciální výrobní síla, není abstraktně, metafysicky závislé na jeho možném potenciálním zařazení do výrobního procesu, nýbrž závisí v prvé řadě na zcela konkrétním stupni rozvoje výrobních nástrojů, společenské pracovní zdatnosti a na soustavě společenských výrobních vztahů. Každé mluvení o neporušených bohatstvích přírody jako o potenciálních výrobních silách bez ohledu na charakter konkrétních, reálně činných výrobních sil je pouhá nic neříkající fráze.

Ale nikoli fráze nevinná. Zastírá skutečnost, že v jednotě elementů výroby jsou člověk a nástroje jeho práce rozhodující. „Širší“ pojetí výrobních sil tady objektivně — přes deklarativní, thesovité prohlásování, že geografické prostředí není hlavní podmínkou rozvoje společnosti — přeceňuje význam geografického prostředí a nevysvětluje správně jeho úlohu ve společenském životě.

A ruku v ruce s tím jde a zcela ústojně z toho vyplývá další chyba, že totiž nesprávně — zase přes prohlásování, že člověk je nejdůležitější součástí výrobních sil — obrází význam aktivního působení pracujících mas na dějiny lidstva, že objektivně podceňuje obrovskou a přetvářející — i „elementy přírody“ přetvářející — úlohu lidových mas v dějinném rozvoji lidstva.

Základním zdrojem všech těchto chyb je stále skutečnost, že „širší“ pojetí výrobních sil vyplývá ze zúženého, „čistě“ ekonomického pohledu na svět a lidskou společnost. V tomto úzkém, vymezeném a relativně uzavřeně chápaném prostoru čistě ekonomických procesů, tj. pokud máme na mysli omezené potřeby ekonomie, pokud sledujeme jen technické procesy hospodářské jakožto „procesy odehrávající se mezi člověkem a přírodou“ a zanedbáváme nebo zcela pouštíme ze zřetele procesy odehrávající se (na základě konfliktu zastaralých výrobních vztahů s měnícím se charakterem výrobních sil) mezi společenskými třídami, procesy vedoucí ke změně celých sociálně ekonomických formací, anebo pokud se na tyto procesy díváme jen popisujícím, positivistským způsobem, pokud v nich nevidíme základní pružinu společenského vývoje včetně poměru společnosti k „elementům přírody“ a pokud sledujeme jen přímo daný ekonomický potenciál, resp. srovnáváme jej s ekonomickými potenciály jiných zemí nebo i jiných hospodářských soustav, potud může mít toto hledisko svoje jisté oprávnění; vyhovuje jistým potřebám ekonomické praxe. Ale může ho být použito právě jen v této velmi úzké oblasti přímé ekonomické praxe, je výrazem jednostranného zaměření pozornosti na rámec vždy jen dané ekonomické soustavy a vede ve svých důsledcích nutně k praktikismu.

„Širší“ pojetí výrobních sil je tedy ve skutečnosti velmi úzké (bez uvozovek), a hovoří-li za jistých podmínek ekonomovi, zkoumajícímu dílčí problematiku svého oboru, nemůže vyhovovat historickému materialistovi, který zkoumá obecné pružiny lidského společenského vývoje. Kategorie používané speciální vědou nemají ovšem nikdy odporovat kategoriím vědy obecnějšího charakteru, nemá-li docházet k nepřesnostem a zmatkům. Je tedy přirozené, že věda speciální zde musí následovat vědu obecnější, vědu se širším zaměřením a s hlubším ponorem do podstatných objektivních souvislostí mezi reálnými věcmi a jejich reálnými procesy. Domnívám se proto, že „širší“ pojetí výrobních sil je neoprávněné, teoreticky chybné a zřejmým krokem zpět.